

At the present stage of its development, criminalistic tactics still does not have a well-defined structure that would ensure its internal unity. The solution to this problem can greatly contribute to the application of a systematic approach, which has become increasingly important in the arsenal of general theoretical methods of scientific research in recent decades. Despite the relative diversity of definitions of the phenomenon of "criminalistic tactics" proposed in the specialized literature, it is easy to see that uniting all the definitions of this notion without exception, they all point out that forensic tactics is primarily a system, and therefore it should be studied as a system using a universal cognitive tool, which gives the researcher a general theory of systems and which is not fully used by scientists in developing relevant issues. The system approach implies constant consideration and use in the research process of system-wide and specific properties of the subject under study, which often remain beyond the attention of the researcher when studying the object-system using other theoretical and empirical methods of cognition.

Systems have a large number of properties, but some of them stand out from the general range as necessary and sufficient for systematic research of a particular phenomenon. As a result of the research, the research potential of the systematic approach to the study of theoretical and applied issues of criminalistic tactics has been demonstrated. The system-wide properties of criminalistic tactics, including integrity, openness, structuring, functionality, stimulation, variability, integrability, optimality, etc. are determined. It is established how they manifest themselves in the phenomenon under study, which made it possible to single out a number of its essential features. This is the first and necessary step on the way to constructing a structural model of the system of "criminalistic tactics", which is in the plans of the author.

Key words: criminalistic tactics, system, system approach.

Постановка проблеми. На сучасному етапі свого розвитку криміналістична тактика все ще не має чітко визначеної структури, що забезпечувала б її внутрішню єдність. Вирішенню цієї проблеми багато в чому може сприяти застосування системного підходу, який в останні десятиліття набуває все більш важливого значення в арсеналі загальнотеоретичних методів наукового дослідження.

Стан наукового дослідження окресленої тематики. На різних етапах розвитку криміналістики до проблем криміналістичної тактики у своїх роботах зверталися такі українські, радянські та зарубіжні науковці, як І.В. Александров, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Р. С. Белкін, І.Є. Биховський, А. Вайнгард, О.М. Васильєв, В.О. Коновалова, В.П. Корж, М.В. Салтєвський, М.О. Селіванов, В.Г. Танасевич, О.Г. Філіппов, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков, І.М. Якимов. Завдяки їх дослідженням криміналістична наука здобула чимало різноманітних визначень феномену «криміналістична тактика». Однак, попри відносно змістовне розмаїття, не важко помітити дещо, що об'єднує усі без винятку дефініції цього поняття – всі вони вказують на те, що криміналістична тактика – це насамперед система: «система наукових засобів і методів» [1, с. 173], «система прийомів проведення слідчих і судових дій» [2], «система тактичних прийомів і наукових положень» [3, с. 93], «система теоретичних положень і практичних рекомендацій» [4, с. 395], «система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій» [5, с. 71], а тому й вивчати криміналістичну тактику необхідно як систему з використанням універсального пізнавального інструментарію, яким озброює дослідника загальна теорія систем і який далеко не повною мірою використовується науковцями у роботі відповідної проблематики.

Визначення дослідницьких завдань. Системний підхід передбачає постійне врахування й використання в процесі дослідження притаманних його предмету загальносистемних і специфічних властивостей, які часто залишаються поза увагою дослідника під час вивчення об'єкта-системи з використанням інших теоретичних та емпіричних методів пізнання. Піддавши криміналістичну тактику системному аналізу, ми, з одного боку, сподіваємося продемонструвати методологічний потенціал системного підходу до вивчення теоретичних і прикладних питань криміналістичної тактики, а з іншого – маємо намір переконатися у тому, що криміналістична тактика – це певна цілісність, відокремлена від навколишнього середовища (інших систем), з'ясувати її властивості, цілі, функції, внутрішні та зовнішні зв'язки з метою подальшого конструювання структурної моделі системи «криміналістична тактика».

Виклад основного матеріалу. У спеціальних наукових джерелах зустрічається безліч визначень поняття «система», однак усі спроби сформулювати загальновизначену дефініцію поки не привели до позитивного результату, тому нам за прикладом фахівців у галузі системного аналізу також здається логічним не шукати в літературі всеосяжного визначення складної системи, а вказати на

основні властивості системи, які всебічно характеризують її і так чи інакше присутні в різних формулюваннях визначень [6, с. 19]. Зрозуміло, що системні властивості як абстрактний продукт загальної теорії систем цікавлять нас не самі по собі, а як інструмент пізнання сутності досліджуваного об'єкта адже, якщо «зміст криміналістичної тактики розкривається через її систему» [7, с. 452], то система пізнається, через з'ясування її властивостей.

Системи мають величезну кількість властивостей, але все ж деякі з них виділяються із загального ряду як необхідні й достатні для досліджування того чи іншого явища як системи. Такі властивості називають загальносистемними. Звичайно, в кожній конкретній системі, яка має виняткову неповторність, вони проявляються індивідуально, проте це жодним чином не применшує методологічного значення системного підходу, суть якого, за словами Л.І. Каска, полягає в застосуванні окремими науками до пізнання свого предмета концептуальної системи і понятійного апарату загальної теорії систем (теорії складних систем). Це стає можливим завдяки тому, що загальна теорія систем будується на визнанні ізоморфізму основних законів, що визначають функціонування і будову цілісних об'єктів різної природи, а тому сформульовані нею принципи вивчення складних об'єктів як систем можуть застосовуватися у різноманітних науках, сприяючи адекватній постановці проблем і виробленню стратегії їх дослідження [8].

Першою з властивостей, котра характеризує об'єкт як систему, є його цілісність, що відображає і взаємозв'язок елементів, і ємерджентність системи, і її взаємодію з середовищем, і відмежованість її від середовища, і адаптивність, і стійкість [9, с. 35]. Функціонування систем як єдиного цілого означає, що вони мають властивості, які відрізняються від властивостей її складників і виникають тоді, коли система працює. Такі властивості систем називають ємерджентними (знову виниклими) [10, с. 65]. О.П. Бердникова демонструє прояв ємерджентності на прикладі спільної діяльності слідчих і співробітників оперативно-розшукових служб, за якої властивості, непритаманні жодній із взаємодіючих структур, істотно підвищують її ефективність за умови спільної і злагодженої діяльності обох підсистем, об'єднаних у єдину систему розкриття й розслідування злочинів [11].

Для нас також очевидним є, наприклад, те, що окремі тактичні прийоми не мають тих властивостей, якими наділяє систему «слідча дія» їх комбінація, котра забезпечує досягнення системою поставленої мети – встановлення того чи іншого елемента предмета доказування. Так само окремо взяті слідчі дії не мають того доказового значення, яким володіє їх сукупність, що утворює систему доказів у конкретному кримінальному провадженні як завершене, цілісне знання про подію злочину. Таким чином, «ємерджентність є однією з форм прояву діалектичного закону переходу кількісних змін у якісні» [12, с. 108]. У системі доказів відбувається специфічне перетворення, коли між комплексом доказів і доказуваною обставиною встанов-

люються відносини еквівалентності або, за термінологією закону, відносини достатності [13, с. 96–97].

Наступною властивістю системи, що виходить з умови її цілісності та спрямована на збереження цієї цілісності, є структурність (організованість) системи як певний спосіб взаємодії її складників [9, с. 35], що передбачає, серед іншого, неподільність об'єктів-систем на частини. Як зазначають фахівці у сфері теорії систем, у разі вилучення із системи деякої частини відбувається дві важливі події. По-перше, змінюється склад системи, а отже, і її структура. Це буде вже інша система, з відмінними властивостями. Оскільки властивостей у колишньої системи багато, то якась властивість, пов'язана саме з цією частиною, взагалі зникне. Другий важливий наслідок вилучення частини з системи полягає в тому, що частина в системі і поза нею – це не одне й те ж. Змінюються її властивості в силу того, що властивості об'єкта виявляються у взаємодіях з оточуючими його об'єктами, а у разі вилучення із системи оточення елемента стає зовсім іншим [14, с. 48]. З погляду проблем криміналістичної тактики усвідомлення суті цієї властивості (неподільності системи на частини) може виявитися корисним у дискусії, підтримуваної певним колом авторів, із приводу ідеї щодо вилучення з розділу «Криміналістична тактика» вчення про версію і планування розслідування, взаємодію слідчого з оперативно-розшуковими апаратами, використання допомоги населення в розслідуванні і т. д. Пропонується згрупувати все, що стосується організації досудового слідства, в самостійний розділ науки криміналістики під назвою «Організація розкриття та розслідування злочинів» і розташувати його між розділами криміналістичної тактики й методики розслідування окремих видів злочинів [15]. На наш погляд, вагомі підстави для вилучення із системи «криміналістична тактика» вчення про організацію криміналістичної діяльності відсутні. Не можна відривати від організації і планування те, що організується і планується, інакше останнє стає безпредметним і безсистемним конгломератом обов'язкових або рекомендованих до виконання дій, а структура криміналістичної тактики позбавляється того головного, що А.І. Вінберг цілком обґрунтовано називав ядром тактики, – вчення про слідчу версію [16, с. 19].

Система хоча й проявляє себе як одиничний і цілісний об'єкт, але складається з елементів (підсистем, частин), тобто систем нижчого порядку. Водночас вона сама може бути системою (підсистемою, частиною), що входить до складу системи більш високого порядку [17, с. 178]. У цьому полягає закономірність ієрархічності систем. Криміналістична тактика – ієрархічна система, окремі компоненти якої можуть розглядатися як відносно самостійні системи нижчого порядку (слідча тактика, тактика обвинувачення, тактика суду). Водночас сама криміналістична тактика є підсистемою більш широкої системи, якою є наука криміналістика. Наочною моделлю ієрархії структури цієї системи є зміст навчального курсу криміналістики, побудованого за принципом підпорядкованості рівнів: від вищого до нижчого, від загального до окремого. У прикладному плані можна говорити про те, що сукупність тактико-криміналістичних прийомів і методів судового дослідження утворює систему, яка в сукупності з системами науково-технічних і методичних засобів входить до системи вищого рівня, що зветься криміналістичним забезпеченням процесу доказування, котра є складовою частиною вищої стосовно неї системи під назвою «кримінальне провадження».

У дослідженні складних систем може моделюватися не тільки структурна ієрархія (розташування елементів), але й ієрархія цілей (кримінального провадження, досудового розслідування, тактичної операції, слідчої дії, тактичної комбінації, окремого прийому), ієрархія повноважень суб'єктів криміналістичної тактики (старший слідчий групи, слідчий, співробітник оперативного підрозділу),

а також ієрархія функцій системи. Наприклад, система тактики слідчої дії може бути представлена ієрархічним набором послідовних операцій із підготовки, проведення та фіксації слідчої дії, оцінки одержаних даних. Кожен із цих етапів є системним утворенням, що, зазвичай, складається з певних стадій (аналізу інформації, моделювання ситуацій, постановки завдань, визначення часу, місця, кола учасників, вибору і застосування тактичних прийомів). Відображаючи функціональну взаємозалежність елементів системи, модель структури функціональної ієрархії є важливим інструментом досягнення системою корисного результату своєї діяльності.

Одержання системою позитивного результату означає досягнення поставленої перед нею мети – з'ясування тих чи інших обставин досліджуваної події. Після цього, за П.К. Анохіним, система переходить до формування наступної функціональної підсистеми з іншим корисним результатом. У разі недостатності отриманого результату відбувається стимулювання активуючих механізмів, виникає активний підбір нових компонентів, і, нарешті, після кількох «проб і помилок» знаходиться цілком достатній пристосувальний результат [18, с. 33]. Щоправда, зміст результату або, інакше кажучи, його параметри формуються системою у вигляді певної моделі раніше, ніж з'явиться сам результат [18, с. 38]. На цьому етапі задається мета системи, яка власне і є абстрактним образом (моделлю) бажаного результату.

У створюваних людиною системах підпорядкованість всього (і складу, і структури) поставленій меті настільки очевидна, що визнається фундаментальною властивістю будь-якої штучної системи. Одне з визначень системи так і говорить: система є засобом досягнення мети [14, с. 50]. Узагальнено мету тактики кримінального провадження подають як «швидке і повне розкриття злочинів, встановлення істини у справі, забезпечення справедливого вироку суду» [19, с. 212]. В ієрархічній системі цілей ця загальна мета конкретизується підпорядкованими їй цілями проведення окремих слідчих дій. Метою огляду, зокрема, є виявлення та фіксація слідів злочину. Обшук проводиться з метою відшукування й вилучення предметів, документів та інших об'єктів, що мають значення для кримінального провадження. Однією з цілей слідчого експерименту є перевірка сумнівів щодо можливості здійснення певних дій. Свої власні цілі мають також ті чи інші тактичні прийоми: відновлення в пам'яті сприйнятих колись фактів, нейтралізація протидії, подолання відмови від дачі показань, спонукування до співпраці, розпізнання неправдивих показань, викриття у брехні тощо.

Розглядаючи досліджуваний об'єкт крізь призму теорії систем, важливо розуміти, чим є оточення, в якому функціонує система. Елементи зовнішнього середовища визначають цілі й обмеження системи, а також постачають ресурси, необхідні для її функціонування. За словами професора Ф.П. Тарасенка, зв'язки системи із середовищем мають спрямований характер: за одними середовище впливає на систему (їх називають входами системи), за іншими система впливає на середовище, щось робить у середовищі, щось видає в середовище (такі зв'язки називають виходами системи) [14, с. 31].

Стосовно об'єкта нашого дослідження основним ресурсом на вході в систему є інформація: емпірична, наукова, правова, коли йдеться про функціонування теоретичного блоку системи «криміналістична тактика», і криміналістично значуща інформація, необхідна для здійснення прикладних тактичних завдань. Саме інформація стимулює функціонування системи, спонукаючи її до досягнення бажаного стану шляхом внутрішньосистемних змін і, як наслідок, активного впливу системи на навколишнє середовище з метою його перетворення на тому чи іншому функціональному рівні: від впливу на конкретну криміналістичну ситуацію до позитивного впливу на стан злочин-

ності в державі. На виході із системи одержують кінцеві продукти, якими у цьому разі є наукові положення і розроблені на їх основі рекомендації, орієнтовані на задоволення потреб зовнішнього середовища, представленого як наукою криміналістикою, в рамках якої положення криміналістичної тактики використовуються у розробці, наприклад, окремих криміналістичних методик, так і більш широким правозастосовним середовищем, яке має на виході позитивний результат тактичної діяльності відповідних суб'єктів.

Як зазначалося, центральним моментом для системи є результат, оскільки будь-який комплекс і будь-яка множина стають системою тільки завдяки результату. Водночас система не може бути стабільною, якщо сам результат своїми істотними параметрами не впливає на систему зворотним зв'язком [18, с. 44]. Зворотний зв'язок – це вплив результатів функціонування системи на характер цього функціонування [20, с. 7], коли система безпосередньо або через керуючого суб'єкта передає деякі результати своєї діяльності (своїх виходів) на свої ж входи з метою підтримки функціонування й розвитку. Нескладно виявити зворотний інформаційний зв'язок системи «криміналістична тактика» на прикладі використання наукою результатів аналізу й узагальнення судово-слідчої практики, в ході якого відбувається опис результатів функціонування системи, виходячи з даних про вироблені нею продукти (тактичні засоби), про їх прийнятність (допустимість), ефективність та адекватність застосування. Інформація про ці параметри передається на вхід системи як практичне підтвердження дієвості теоретичних розробок або сигнал про необхідність відповідних коригувань.

Таким чином, результат через характерні для нього параметри і завдяки зворотному зв'язку має можливість реорганізувати систему, створюючи таку форму взаємосприяння між її компонентами, яка є найбільш сприятливою для отримання саме запрограмованого результату [18, с. 35]. Досягнутий результат має бути корисним як для самої системи, так і для взаємодіючих із нею об'єктів, оскільки виниклий або назриваючий ступінь незадоволення елементів зовнішнього середовища кінцевими продуктами системи, або низька ефективність взаємодії елементів зовнішнього середовища із системою породжують проблемні ситуації [21, с. 14]. Таке положення теорії систем пояснює причини тривалої дискусії щодо окремих кризових явищ у криміналістиці, що не завжди встигає за змінами соціально-економічного середовища. Реформа кримінальної юстиції, з одного боку, та подальша організація, професіоналізація, технологізація злочинності, з іншого, вимагають нових методик розслідування окремих видів злочинів, нових тактичних рекомендацій із виявлення, процесуального закріплення й демонстрації доказової інформації, організації досудового слідства і судового провадження в кардинально змінених правових реаліях. На вході в систему спостерігається невідповідність динаміки та якості законотворчого процесу потребам тактико-криміналістичної діяльності, викликам злочинності, необхідності протистояти зловживанням правом тощо.

Вплив середовища на систему дає підстави для виділення ще однієї властивості систем – їх стимульованості. З цього приводу зазначається, що будь-яка система піддається впливам ззовні і змінює свою поведінку під цими впливами [14, с. 39]. Зміни всередині системи відбуваються в умовах мінливого зовнішнього середовища, і чим істотніші зовнішні зміни, тим активніше повинні проводитися внутрішні. Для криміналістичної тактики це означає необхідність оперативного реагування на зміни, що відбуваються в системах законодавства, правозастосовної практики, злочинному світі. Результатом такої реакції має стати поява нових і розвиток наявних теоретичних положень, а також «трансформація форми окремих тактичних елементів – від виникнення й існування їх у формах так-

тичних прийомів і криміналістичних рекомендацій щодо їх застосування до наділення деяких із них процесуальною (імперативною або альтернативною) формою» [22, с. 61].

Таким чином, відкриті системи, до яких належить і об'єкт цього дослідження, зазнають тих чи інших змін у часі, що відбуваються під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч. На думку авторів фундаментального підручника криміналістики, який вийшов на рубежі тисячоліть, напрямки розвитку тактики включають актуальні й сьогодні тенденції, серед яких: 1) теоретичне уточнення змісту криміналістичної тактики; 2) «технізація» і «психологізація» криміналістичної тактики; 3) вдосконалення наявних і розробка нових тактичних прийомів і типових тактичних комбінацій; 4) розробка тактики судового слідства [7, с. 107–108]. У прикладному ключі розвиток тактики проявляється в самому русі кримінального провадження, процесі судового пізнання: від незнання до знання, від імовірності до достовірності. Власний еволюційний шлях проходить кожний елемент цієї складної інформаційно-пізнавальної системи. Рухаючись у напрямку заданої цілі, кожна криміналістична ситуація виникає, розвивається і закінчує своє існування досягненням результату (позитивного або негативного). Динамічність, яку академік П.К. Анохін вважав головною рисою кожної функціональної системи, вимагає виняткової змобілізованості. Саме ця властивість систем і дає їм можливість бути пластичними, раптово змінювати свою архітектуру в пошуках запрограмованого корисного результату [18, с. 45], досягнення якого в тій чи іншій ситуації кримінального провадження забезпечується наявністю у суб'єкта криміналістичної тактики достатніх знань і вмінь, що дозволяють своєчасно реагувати на мінливу слідчу (судову) ситуацію, мобілізуючи необхідні для цього інтелектуальні, організаційні, технічні ресурси з метою спрямування розвитку ситуації у необхідному напрямі.

Ефективність функціонування системи безпосередньо залежить від ступеня її узгодженості з іншими системами навколишнього середовища, у зв'язку з чим виокремлюється така властивість систем, як інгерентність (від англ. *inherent* – те, що є невід'ємною частиною чогось). Доцільність підкреслення інгерентності як однієї з фундаментальних властивостей систем викликана тим фактом, що від неї залежать ступінь і якість здійснення системою обраної функції. У штучних системах вона повинна бути особливою турботою конструктора [14, с. 48–49]. Це дозволяє говорити про те, що тактика буде тим більш інгерентною, чим краще її наукові положення узгоджуватимуться із загальною теорією криміналістики, а практичні рекомендації відповідатимуть потребам їх споживачів і вимогам правових і етичних норм. Не менш важливим для криміналістичної тактики є прикладний аспект інгерентності, адже від того, наскільки є злагодженою діяльність правоохоронних органів і посадових осіб щодо профілактики злочинності, наскільки узгодженими є дії членів слідчо-оперативної групи з розкриття конкретного злочину, продуктивною взаємодія судді з апаратом суду в організації судового розгляду і, нарешті, наскільки особистість слідчого (прокурора, судді), як система соціально значущих рис людини, його можливості, ступінь сформованості професійної ідентичності узгоджується з виконуваними ним функціями загалом чи стосовно конкретної ситуації, значною мірою залежить реалізація завдань системи «криміналістична тактика».

Інтегративність – наступна властивість криміналістичної тактики, яка визначається її відкритістю, взаємозв'язками з навколишнім середовищем і насамперед з іншими частинами криміналістики, а також із низкою загальних і спеціальних наукових дисциплін. Як зазначає з цього приводу професор Є.П. Іщенко, методологія криміналістики підводить під криміналістичну тактику теоретичну основу, криміналістична техніка надає науково-тех-

нічне забезпечення ефективного провадження слідчих дій. У криміналістичній методиці слідчі дії знаходять остаточно конкретність, тобто наповнюються змістом залежно від специфіки розслідуваного злочину [23, с. 174]. Водночас криміналістична тактика інтегрує в собі наукові теорії інших областей знання. Важливими джерелами криміналістичної тактики є філософія, логіка, етика, психологія, конфліктологія, наука управління, інформатика, теорія ігор, окремі положення яких діалектично осмислюються, творчо переробляються і пристосовуються вченими для вирішення завдань криміналістичної тактики.

Професор А.В. Антонов називає ще одну властивість системи – її оптимальність [6, с. 19]. Це, напевно, одна з основних якостей системи «криміналістична тактика», яка буквально пронизана «оптимальністю». У спеціальній літературі, присвяченій питанням криміналістичної тактики, йдеться про оптимальні прийоми й методи судового дослідження, оптимальні тактичні рішення, оптимальний порядок здійснення доказової діяльності, оптимальні умови застосування тактичних прийомів, оптимальну лінію поведінки, про оптимізацію розслідування тощо. О.Я. Баєв називає тактику засобом оптимізації цілеспря-

мованої діяльності [22, с. 166], а Е.П. Іщенко вважає її головним завданням оптимальну організацію криміналістичної діяльності [23, с. 173].

Висновок. У ході проведеного дослідження висвітлені фундаментальні властивості систем і встановлено, яким чином вони проявляються в дослідженому явищі. Системний підхід, як нам здається, ще раз продемонстрував свою ефективність у вивченні складних об'єктів, дозволивши якщо не по-новому, то, принаймні, в дещо іншому ракурсі розглянути низку важливих сутнісних характеристик предмета нашого дослідження та поглянути на деякі пов'язані з ним проблеми. Безумовно, «в суті свій системний підхід сам по собі не дає вирішення проблеми. Він є лише знаряддя нової постановки проблеми й організовує дослідження об'єкта у всьому його різноманітті та взаємозв'язках його елементів» [22, с. 177]. Більш глибокий системний аналіз дозволить дослідникам назвати й інші властивості системи «криміналістична тактика», ми ж обмежимося наведеними, вважаючи їх достатніми для переходу до розгляду проблем побудови теоретичної моделі названої системи, що в подальших планах автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика: підручник / за заг. ред. В.П. Колмакова. К., 1973. 296 с.
2. Танасевич В.Г. О предмете советской криминалистики (в порядке обсуждения). Вопросы борьбы с преступностью. 1976. № 24. С. 108–130.
3. Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. М., 1982. 152 с.
4. Криминалистика: учебник / отв. ред. Н.П. Яблоков. М., 2005. 781 с.
5. Александров И.В. Криминалистика: тактика и методика: учебник. М., 2016. 313 с.
6. Антонов А.В. Системный анализ: учебник. М., 2004. 454 с.
7. Криминалистика: учебник / под ред. Р.С. Белкина. Москва, 2000. 990 с.
8. Каск Л.И. Системный подход в познании государства и права. Правоведение. 1977. № 4. С. 31–40.
9. Дудник І.М. Вступ до загальної теорії систем: посібник. Полтава, 2010. 129 с.
10. Хижняк Д.С. Методологические основы расследования транснациональных преступлений: модельный подход: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.12. Саратов, 2018. 488 с.
11. Бердникова О.П. Взаимодействие следователя и органа дознания по делам, приостановленным за неустановлением виновных лиц. Российский юридический журнал. 2012. № 6 (87). С. 154–158.
12. Аполов О.Г. Теория систем и системный анализ: курс лекций. Уфа, 2012. 274 с.
13. Криминалистика: учебник / под ред. И.В. Александрова. М., 2018. 376 с.
14. Тарасенко Ф.П. Прикладной системный анализ: учеб. пособ. М., 2010. 224 с.
15. Филиппов А.Г. Некоторые теоретические проблемы современной российской криминалистики. Jurisprudencij. 2005. № 65 (57). С. 16–24.
16. Криминалистика / под ред. А.И. Винберга. М., 1959. 510 с.
17. Гайдес М.А. Общая теория систем (Системы и системный анализ). М., 2005. 216 с.
18. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. Принципы системной организации функций. М., 1973. С. 5–61.
19. Балашов Д.Н., Балашов Н.М., Маликов С.В. Криминалистика: учебник. М., 2005. 503 с.
20. Горев А.Э. Основы теории транспортных систем: учеб. пособ. СПб, 2010. 214 с.
21. Диязитдинова А.Р., Кордонская И.Б. Общая теория систем и системный анализ. Самара, 2017. 125 с.
22. Баєв О.Я. Избранные работы по проблемам криминалистики и уголовного процесса. Сборник. М., 2011. URL: http://kalinovskiy-k.narod.ru/b1/Baev_izbrannoe_2011.pdf.
23. Іщенко Е.П. Криминалистика: курс лекций. М., 2007. 416 с.